

Pálvölgyi Kata

Társadalomtudományok és nyelvéség

A hagyományos bölcsészettudományi diszciplínák számára kihívást jelent a társadalomtudományok utóbbi évtizedekben megfigyelhető érdeklődése a társadalmi lét nyelvi meghatározottsága iránt. Ezen „nyelvi fordulattal” magyarázható, hogy Paul Ricoeur *hermeneutikai társadalomtudományokról*, Clifford Geertz és más antropológusok a *szövegvalóság elvéről* és a társadalom szövegszerű létmódjáról beszélnek, Foucault pedig *diskurzusok* szövevényeként tartja leírhatónak a társadalmi valóságot. Ha ugyanis a társadalomtudományok hangsúlyozottan a szöveget teszik meg vizsgálatuk tárgyává, akkor olyan területre érkeznek, amely eddig a filológia, az irodalomtudomány, a nyelvészet, a retorika, vagyis hagyományosan a bölcsészettudományok területéhez tartozott. Ha bizonyos társadalomtudományi kutatások immár nem az embert, a társadalmat, az etnikumokat, a történelmet nevezik meg mint saját tárgyukat, hanem a *megnyilatkozásaiban megnyilvánuló* embert, társadalmat, etnikumot és a *szövegeként létező* történelmi eseményeket, akkor az a tradicionálisan a nyelvvel foglalkozók számára is kihívást jelent. Olyan tudományközi terület keletkezik így, amely igényt tart a korábban külön kutató diszciplínák eredményeire. Lehetőség ez a bölcsészettudományok számára, hogy saját tudományos eredményeikkel, módszereikkel részt vegyenek ebben az interdiszciplináris kutatási irányban.

A magyarországi politikatudományban ezen társadalomtudományi program alapvetéseit a Szabó Márton nevével jegyzett diszkurzív politikatudományi irány tette magáévá, alternatívát fogalmazva meg más bevett politológiai megközelítések mellett.

A DISKURZUS FOGALMA

A diskurzus fogalma nem ismeretlen sem a politológiában, sem a nyelvészetben. Gyakran beszélnek a közéletben egy-egy probléma kapcsán kibontakozó diskurzusról, illetve nyelvész körökben a beszélgetés, konverzáció szinonimájaként használják a diskurzus szót.

Az intézményi orientáltságú politikatudomány foglalkozik ugyan az egyes politikai szereplők beszédével is, de azt a szereplők intézményi struktúrában elfoglalt helyéből magyarázza: bizonyos közszereplők azért beszélnek így vagy úgy, mert itt vagy ott állnak a politikai szintéren, éppen ez felel meg érdeküknek. Ez a politológiai kiindulópont még bármilyen diskurzus megvizsgálása előtt leírhatónak gondolja a beszélő pozícióját, érdekeit, s ebből magyarázza beszédét. Ennek megfelelően egy ilyen elemzésben a diskurzus, a szövegek másodlagosként, járulékosként és (az intézmények szubsztanciális létéhez képest) efemer jelenségként szerepelnek.

A diskurzus fogalma jól ismert a nyelvtudományban is a diskurzuselemzési irány alapvető terminusaként. Iványi Zsuzsa tanulmánya (IVÁNYI 2001) differenciáltan mutat-

ja be ennek a hetvenes évekől induló empirikus iránynak különféle előfeltevések mentén létrejött ágait (konverzáció-, társalgás-, beszélgetés-, diskurzuselemzés, funkcionális pragmatika). Ezek a szigorúan a nyelvészet keretein belül működő irányzatok elsősorban a beszélt nyelvi interakciók szabályszerűségeit, törvényeit kutatják, azokat kívánják rendszerszerűen leírni (azokat a szabályokat, amelyeket a strukturalista nyelvészet a *langue-parole* szembeállításával megtagadott a beszélt nyelvtől). A nyelvészeti diskurzuselemzés tehát a vizsgálat tárgyát: az adott beszélgetést, konverzációt vagy diskurzust alapvetően eszköznek tekinti egy elvont szabályrendszer leírásának útján.

Ily módon párhuzamba állítható az intézményi politológia és a nyelvészet viszonya a diskurzushoz, amennyiben mindkettő egy lényeginek tételezett rendszerhez képest másodlagosnak, esetlegesnek tekinti a nyelvi produktumokat, a szövegeket. Mindkettőhöz képest újszerű a diszkurzív politológia felfogása a diskurzusról.

Ezekkel szemben ugyanis a diszkurzív politikatudomány a szövegeket, kommunikált jeleket teszi meg a vizsgálat elsődleges tárgyának, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a szemlélők számára egyedül ezeken keresztül léteznek maguk az intézmények is (illetve más politikai és társadalmi entitások: szervezetek, személyek, vitatémák, események). Ennek az új interdiszciplináris térnek az alapjait Szabó Márton a következőkben véli megragadhatónak:

Először is a politikát *mint* szöveget és beszédet teszi a tudományos elemzés tárgyává, ezzel új, de legalábbis eddig elhanyagolt kutatási tárgyat javasol a politikatudomány elemzése számára:

„Nem úgy van, hogy van a valóság, és vannak a tények, amik aztán jelentést generálnak, hanem a valóság a jelentésekben születik meg. A politika szövegvalóság (is), a tényeket egy szakadatlan beszéd-folyam szabályai tartják életben, a politikai létező egyben nyelvi létező is. Természetesen a politika nem csak beszéd, mármint empirikusan tekintve, de létrejötté és fennállása nem függetleníthető tőle.” (SZABÓ 2003. 7–8.)

A bevett intézményi és szervezeti kiindulópont helyett így a diskurzusok válnak az elemzés tárgyává, s ezzel a tárgyválasztással Szabó Márton megfordítja a politikatudomány megszokott nézőpontját: immár nem az intézményi struktúrából tartja levezethetőnek a diskurzust, hanem a diskurzust teszi meg a tudományos vizsgálódás empirikus alapjává.

Az elmélet másik sarkalatos pontja, hogy Szabó Márton a politikai diskurzus alapvető létmódjának és megtapasztalható megvalósulásának a vitát tartja.

„Elemzésem egyik kiindulópontja az, hogy a politikai diskurzus alapvetően polemikus szerkezetű. Nem állíthatjuk, hogy minden politikai megnyilatkozás nyílt vita, vitázó felekkel, vitatott témákkal, és meggyőzésre törő akarattal, de a releváns politikai beszéd más lehetséges elképzelésekhez képest szól valamiről és valakihez.” (SZABÓ 2003. 144.)

A *vita* fogalmának bevezetése ilyen értelemben nagyon jelentős a *diskurzus* definiálására nézve is. Hiszen ha a vita nem feltétlenül jelenlevő ellenféllel, valódi párbeszédben megvalósuló vitatkozást jelent, hanem „más lehetséges elképzelésekkel” szemben egy vélemény megjelenítését a politikai térben, akkor ez a diskurzus jelentésére nézve is azt vonja maga után, hogy nem a nyelvészetben megszokott társalgásról van szó, hanem egy adott témában létrejött megnyilatkozások összességéről. Min-

den megszólalás egy beszédfolyamba kapcsolódik bele, egy diskurzusban, egy vitában helyezi el magát.

Amint Kiss Balázs megjegyzi Szabó Márton tanulmányára reagáló cikkében (Kiss 1997), a vita fogalmának bevezetésével a szerző olyan terminusra tett szert, amely egyszerre empirikus és transzcendentális kategóriaként képes leírni a politika valóságát. A politikai vita mint empirikusan megtapasztalható valóság nem sok magyarázatot igényel. Mihail Bahtyin dialogicitás elméletének keretében a vita mint transzcendentális fogalom is érthetővé válik: ily módon ugyanis a monológok dialógusegységekként, a diskurzus részeként funkcionálnak, és mint ilyenek dialogikus természetűek: bizonyos előzmények nélkül nem elképzelhetők, és gyakran reakciókat, következményeket váltanak ki.

A diszkurzív térben való cselekvés két alapvető módja a megnevezésért, illetve az értelmezésért folytatott küzdelem.

A megnevezésért vívott harc valójában a jelölők harca: jelen van valamely társadalmilag fontos esemény, személy, dolog, amelyet a beszélők fontosnak tartanak névvel illetni, ugyanakkor több jelölő verseng, hogy megnevezhesse azt. A jelölő, a név azonban soha nem semleges, mindig magán hordozza a beszélő nézőpontját, látásmódját és ítéletét a jelöltről. Éppen ezért nem közömbös, hogy ki az, aki a társadalomban legitím módon megnevezheti az adott reáliát, s ezáltal érvényesítheti saját szemléletét a dologgal kapcsolatban. Például az 1989–1990-ben lejátszódott események körüli jelölési változatosság jól mutatja a versengő értelmezéseket is. Azt a változást, amelynek során a volt szocialista blokk országai a pártállami rendszer után demokratikus berendezkedésűekké váltak, a kilencvenes évek elején több névvel is illették: beszéltek róla mint *rendszer váltásról*, *rendszer változásról*, *rendszer változtatásról*, *bársonyos* vagy *alkotmányos forradalomról*. A felsorolt megnevezési variánsok, amelyekhez csatlakozik még a nyugati szakirodalomból átvett *átmenet* (transition) kifejezés is, nem egyszerűen a magyar nyelv gazdagságát mutatják fel, hanem valójában egymástól egészen különböző tartalmakat fejeznek ki, másról beszélnek. Az egyes jelölők más mondanak a két rendszer viszonyáról, a határ élességéről, illetve a cselekvők szerepéről (vö. ARATÓ 1993).

Azokban nem csak arról vitatkoznak a közélet szereplői, hogy egyes eseményeket, a valóság bizonyos darabjait miként nevezzék meg (*jelölt* ® *jelölő*), hanem arról is, hogy az egyes használatban lévő elnevezések valójában mire is vonatkoznak (*jelölő* ® *jelölt*). A közélet szereplői azért küzdenek, hogy ők határozhassák meg az egyes fogalmak általános elfogadott jelentését, ezzel lefoglalják az adott fogalmat saját maguk vagy csoportjuk számára. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a beszélők a szavakat akarják birtokolni, ugyanis a szavak birtoklásával, a fogalmak értelmezésének uralásával saját világképüket, társadalomértelmezésüket juttatják érvényre, illetve a szavak mozgósító ereje által cselekvési módokat határozhatnak meg. (Az egymással konkuráló értelmezések jelenléte a diszkurzív térben szintén tapasztalható volt a rendszerváltás idején. Negyven év szocialista uralom megpróbálta ugyan felülírni a felvilágosodás két kulcsfogalmának, a *szabadság* és a *demokrácia* fogalmának jelentését, 1989-ben azonban mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a *szabadság* és a *demokrácia* eszméi megvalósításra várnak, és nem leírásai a szocialista valóságnak [vö. BUCHOWSKI–KRONENFELD–PETERMAN–THOMAS 1994]).

A szavak birtoklására tett kísérletek csak a társadalom széles rétegeinek jóváhagyása mellett juthatnak érvényre, amelyben a döntő szempont nem a reálpolitikai hatalom,

hanem a diszkurzív térben elfoglalt pozíció. Ahhoz, hogy megérthessük, miként válhatnak egyes megnevezések és értelmezések elfogadottá, sikeressé, és ezzel párhuzamosan, miként alakul át a hatalmi viszonyokat is reprezentáló diskurzus, érdemes John L. Austin beszédaktus-elméletét felidézni. A beszédaktus-elmélet (és a később tárgyalandó társadalmi pozicionálás elmélete) ugyanis olyan forrás, amellyel a bölcsészettudományok hozzájárulhatnak egy diszkurzív társadalomtudomány elemzési készletéhez.

BESZÉDAKTUS-ELMÉLET

Austin beszédaktus-elmélete (AUSTIN 1990) a pragmatikai nyelvtudomány máig egyik legfontosabb megközelítésmódja. Austin a nyelv tudományos vizsgálatába bevonja a nyelvhasználatot mint új és alapvető szempontot. Ezzel a pragmatikai nyelvtudomány követői a nyelvet immár nem autonóm rendszernek tekintik (mint a strukturalista nyelvészet), hanem a társas kommunikáció megvalósulásának, ahol a nyelvi kommunikáció nem különül el más kommunikációs fajtáktól (gesztusok, mimika, cselekedetek, rítusok stb.), hanem azokkal egységet alkot. A nyelv valósága nem választható el a nyelvhasználóktól és a nyelvhasználattól: a nyelvi jelek ugyanis ebben a pragmatikai környezetben nyerik el jelentésüket és értéküket, kölcsönhatásban más társadalmi részrendszerek és jelrendszerek elemeivel.

Austin nyelvelmélete paradigmaváltó jelentőségű abban a vonatkozásban is, hogy utat nyit a nyelv konstruktivistá felfogása felé. A tudományos kontextust képező analitikus nyelvfilozófia fehér foltjára mutat rá, amikor a leíró típusú igaz/hamis kritérium korlátozott érvényességét állítja. Vannak olyan mondatok (Austin és a pragmatika megnyilatkozásokról beszél), amelyek nem vizsgálhatók az episztemológiai kritérium szerint. Austin híres példái (a házasságkötéskor kimondott „Igen”; egy névadási szertartás: pl. „Ezt a hajót Queen Elisabethnek nevezem el!”; a végrendelezés és a fogadás) olyan nyelvi alkotások, amelyek éppen a beszéd által visznek végbe egy cselekedetet. Ezek a megnyilatkozások nem valamely tényállást írnak le igaz vagy hamis módon, hanem létrehozhatnak egy új tényállást. Az igazság kritériuma nem működik ezeknél a megnyilatkozásoknál, és mint minden kivétel, veszélyeztetik a paradigma egységességét, ugyanakkor lehetőséget kínálnak egy másik szempont érvényesítésére, amely ezeket a kivételeket is figyelembe veszi.

Austin valóban új aspektusból szemléli a megnyilatkozásokat: a hagyományos igaz/hamis kritérium alapján vizsgálható megnyilatkozások mellett megkülönböztet olyanokat, amelyeket a sikeres/sikertelen kritérium alapján tart megítélhetőnek, ezek azok, amelyek a kimondással cselekvést visznek végbe. Az előbbieket konstatív, az utóbbiakat performatív megnyilatkozásoknak nevezi el. Azt, hogy mit jelent az igazság kritériumának való megfelelés, tudni véljük; de a sikeresség kritériumát Austin részletesen definiálja. Ezeket a szempontokat azért is érdemes közelebbről megvizsgálni, mert ezek reflektálják a nyelv társadalmi és konvencionális létét, így ezek figyelembe vételével kapcsolhatjuk a beszédaktus-elméletet a társadalomtudományokhoz.

- (A1) Léteznie kell egy hagyományosan elfogadott, konvencionális hatású eljárásnak, amelynek során bizonyos személyeknek adott körülmények között meghatározott szavakat kell kimondaniuk, továbbá:

- (A2) az adott esetben az érintett személyeknek és körülményeknek meg kell felelniük az adott helyzetben megkívánt eljárás kívánalmainak.
- (B1) Ezt az eljárást minden résztvevőnek helyesen és
- (B2) maradéktalanul végre kell hajtania.
- (C1) Amennyiben, amint ez gyakran előfordul, az eljárást végrehajtó személyeknek bizonyos gondolatokat vagy érzelmeket tulajdonítanak, vagy a résztvevőktől meghatározott magatartásformákat várnak el, akkor az eljárás szereplőinek és felhasználóinak valóban gondolniuk, illetve érezniük kell az említett gondolatokat, illetve érzéseket, és a megfelelő magatartásra is hajlandóságot kell mutatniuk, továbbá
- (C2) később ténylegesen is így kell viselkedniük. (AUSTIN 1990, 40.)

Az A és B kritériumok teljesülése esetén a beszédaktus végbemegy, sikeres lesz, akkor is, ha a C kritériumok nem teljesülnek – ezt az esetet az eljárással való visszaélésnek nevezi Austin (tipikus példája a Don Juan-i leánykérés). A beszédaktus sikeressége tehát alapvetően ahhoz kötött, hogy legyen egy társadalmilag elfogadott gyakorlat (ritus), amelyben a beszélő meghatározott szavakat mond ki, amelyek a gyakorlatnak való megfelelés esetén ezzel meg is valósulnak.

Lényeges mindazonáltal, hogy Austin később a sikeresség kritériumot minden megnyilatkozásra kiterjeszti. Azt mondja, hogy minden megnyilatkozás performatívummal alakítható az „Én azt állítom...” vagy „Én azt kérdelem...” egyszerű előtag hozzáértésével (AUSTIN 1990, 93–101.), amelyet annyira természetesnek érzünk, hogy nem mondjuk ki, hacsak nem szeretnénk állításunknak nagyobb nyomatókat adni. A konstatívum és performatívum közötti különbség felszámolása, amit nem csak a dekonstrukció tesz meg (MAN 1979; MILLER 2001), hanem már Austin maga, jelentős következményekkel jár a megismerésre, az igazság hozzáférhetőségére nézve – ami szintén egy konstruktivista nyelv szemlélet felé mutat. A nyelv nem pusztán leírja a mindenki által egyformán megismerhető valóságot, hanem létrehozza azt, cselekszik.

Azzal ugyanis, hogy a konstatívumok a performatívumok csoportján belülre kerültek, a sikeresség kritériuma vált elsődlegessé; az igazság kritériuma csak ezen belül érvényesülhet. Ez azt jelenti, hogy az austin-i modellben a nyelv mellett alapvető fontosságúvá válik a megnyilatkozás kimondójának személye és a társadalmi konvenció. A kimondott nyelvi produktum érvényességéről és igazságáról ugyanis csak akkor lehet egyáltalán beszélni, ha maga a beszédaktus sikeresen végbemegy – ha a beszélő (1) a társadalmilag elfogadott gyakorlatnak megfelelő pozícióban van (pl. anyakönyvvezető, a hajó hivatalos névadója; vagy a kiterjesztett értelemben: ő az, aki kérdezhet vagy állíthat) és (2) megfelelően hajtja végre a gyakorlatot.

A társadalmi események megtételeinek nyelvi meghatározottsága szempontjából leginkább Austin második híres példamondatának kiterjesztése válik fontossá. Az „*Ezt a hajót Queen Elisabethnek nevezem el!*” megnyilatkozás a megnevezés aktusát hajtja végre. A megnevezés aktusával azonban nem csak ilyen ritualizált kontextusban szoktunk élni, hanem a nyelv alapvető funkciójaként minden mondatunkkal, szavunkkal megnevezünk valamit. Austinnak az a megfontolása, hogy a performatívumok kategóriája végül is kiterjeszthető a megnyilatkozások egészére, valójában a nyelv megnevező funkcióját teszi meg elmélete kiindulópontjának.

A TÁRSADALMI POZICIONÁLÁS

Austin kompetencia kritériumának nem lényegtelen aspektusa, hogy a beszélő milyen pozícióban, esetleg az intézményes struktúra mely posztján mondja ki a megfelelő szavakat. A pozíciók azonban nem tekinthetők eleve adottnak: ezek a diskurzus során folyamatosan alakulnak. Ezt a dinamikus szemléletet érvényesíti a diskurzus vizsgálatában Ricarda Wolf *társadalmi pozicionálás* fogalma (WOLF 1999). A szerző a társadalmi pozicionálás elméletét a szorosabban nyelvészeti keretben értett társalgásra dolgozza ki, de a fogalom nem zárja ki, hogy a fenti értelemben kiterjesztett diskurzusra hasonlóképpen érvényes, és így a társadalomtudományok számára is alkalmazható lehessen.

Ricarda Wolf azt nevezi *társadalmi pozicionálás*nak, amikor a beszélők a diskurzus során, beszédaktusok által maguknak, illetve másoknak tulajdonságokat tulajdonítanak, vagy társadalmi kategóriákba sorolják be magukat vagy másokat, hogy ezáltal meghatározzák cselekvési lehetőségeiket. A társadalmi pozicionálás, mint minden beszédaktus, lehet sikeres vagy sikertelen, a hatás egyértelműen látszik a diskurzus további menetén. Ha a pozicionálás sikertelen, a társalgás résztvevői nem tartják magukat azokhoz a cselekvési és értelmezési határokhoz, amelyet a pozicionálás kijelölni szándékozott, továbbá interakciós zavarok támadhatnak a diskurzusban. Mind a társalgásnak, mind a fenti értelemben vett diskurzusnak lényeges eleme, hogy hogyan pozicionálják egymást és saját magukat a beszélők, hiszen a rossz pozíció egyben a beszédcselekvési lehetőségek korlátozását is jelenti.

A társadalmi pozicionálás fogalmának bevezetése azért jelentős, mert arra mutat rá, hogy a pozíciók nem eleve adottak, hanem magában a diskurzusban jönnek létre. Ez a megfigyelés lehetővé teszi, hogy a diskurzusra immár ne úgy tekintsünk, mint amelyben a társadalmi pozíciók csupán megnyilvánulnak, vagyis mint olyan társadalmi jelenségek illusztrációira, amelyeket már korábban is ismerhettünk, hanem úgy, mint amelyben szemünk előtt képződnek a társadalmi viszonyok.

ÖSSZEGZÉS

A diskurzusban létrejövő társadalmi és politikai konstellációk tehát nem függetlenek attól, hogy a résztvevők miként formálják meg őket nyelvileg: nagyon gyakran ugyanis „csupán” megfogalmazásbeli különbségek vannak az egyes szereplők között. A „dolgok állásának” megnevezése már hatalom: az, aki sikeressé tudja tenni saját elnevezését vagy értelmezését, valójában felülkerekedett ellenfelén. Így az austinai kompetencia kritérium (az a megnyilatkozás lehet sikeres, amelyet kompetens beszélő mond ki) megfordítva is igaz: egy megnyilatkozás, megnevezés, beszédaktus sikeressége után kompetenciát (hatalmat) tulajdonítunk az azt kimondónak.

Ha tehát az intézmények nem mondhatók az őket körülvevő nyelvi kontextus nélkül stabilaknak, helyi értékük nem abszolút, hanem szövegek által meghatározott, akkor jogos megfordítva is értelmezni Austin kompetencia kritériumát. Azt látjuk ugyanis, hogy szövegek, intézmények és pozíciók kölcsönösen függenek egymástól, és kölcsönösen meghatározzák egymást. Így nem csak az intézményesített kompetencia mérvadó a beszédtett végrehajtásakor, hanem maguk a beszédaktusok is létrehozhatnak hatalmi, intézményes pozíciókat.

A szövegeken keresztül egy másik nézőpontból tekinthetünk a minket körülvevő társadalmi valóságra: a diskurzust alapul vevő elméleti keret kiindulási pontként szolgálhat gyakorlati társadalomtudományi elemzések számára.

IRODALOM

- ARATÓ András 1993. Forradalom, restauráció, legitimáció. Az államszocializmusból való átmenet ideológiai problémái. *Politikatudományi Szemle*, 1993/3.
- AUSTIN, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai.
- BUCHOWSKI, Michal – KRONENFELD, David B. – PETERMAN, William – THOMAS, Lynn 1994. Language, Nineteen eighty-four, and 1989. *Language in Society*, 23.
- IVÁNYI Zsuzsa 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr*, 125/1.
- KISS Balázs 1997. A politika a jelek korában. Hozzászólás Szabó Márton tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, 1997/1.
- KOPPERSCHMIDT, Josef 2000. Kell-e a szavakról vitatkozni? Történeti és rendszertani megjegyzések a politikai nyelvről. In SZABÓ Márton – KISS Balázs – BODA Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.
- MAN, Paul de 1979. *Allegories of Reading. Figural language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust*. New Haven, London: Yale University Press.
- MILLER, J. Hillis 2001. *Speech acts in literature*. Stanford, California: Stanford University Press.
- SZABÓ Márton (szerk.) 2000. *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest: Jósöveg Műhely Kiadó.
- SZABÓ Márton 2003. *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- WOLF, Ricarda 1999. Soziale Positionierung im Gespräch. *Deutsche Sprache*, 1999/1.

